

RECHNITZER JÁNOS*

ADALÉKOK KELET-KÖZÉP-EURÓPA TÉRSZERKEZETÉNEK FELRAJZOLÁSÁHOZ

DRAWING OF EAST-CENTRAL EUROPE'S SPATIAL STRUCTURE

ABSTRACT

The past few years have seen a dramatic increase in the number of Hungarian and international investigations and studies on East-Central Europe. From a geopolitical aspect this increase is warranted. This region is located between West and East. In an environment of fluctuating political emphases this position has been and will continue to be validated in unique ways. Analyses view the "Central European Boomerang" connecting the cities Gdansk–Poznan–Wroclaw–Prague–Brno–Bratislava–Budapest as East-Central Europe's western developmental zone. The countries of the region display a development pattern in which the levels of eastern and western regions are markedly different. A general tendency is for regional resources to be concentrated in capital cities and their wider agglomerations, which are consistently prominent. Beyond capital cities only a few large urban areas or regional centers are able to demonstrate a fast development dynamic. This article analyses the processes of spatial structure of the East-Central European region in detail, outlining current and anticipated spatial development directions.

Bevezetés

Merész címet adtunk dolgozatunknak! Tettük ezt egyrészt egy most záruló kutatás kapcsán,¹ másrészt a területi politika körében folytatott néhány évtizedes kutatásaink alapján. A jelzett kutatás célja nem kapcsolódott szervesen a címben jelzett témához, mivel két magyarországi régió, a Nyugat-Dunántúl és a Közép-Dunántúl helyzetét vizsgáltuk a járműipar vonatkozásában. Ennek kapcsán egy kutatói team elemzéseket folytatott a különböző kombinációkban összeállított kelet-közép-európai ország együttesekben, s azok régióinak (NUTS 2) gazdasági, társadalmi helyzetének összehasonlítására, döntően a gazdasági egységek fogadását szolgáló feltételek értelmezésére, s egyben az adott területi szinten történő minősítésére. A kutatás vezetőjeként volt alkalmunk véleményezni az elemzés módszereit s betekinteni az eredményekbe, így közelebb kerültünk a Kelet-Közép-Európa megismeréséhez, annak összetett, a maga nemében kimondottan érdekes nagytérség szerkezetének tanulmányozásához.

A másik szempontként a nagyrégió iránti érdeklődést motiválta a területi politikák elméletének és alkalmazása módszertani kereteit tárgyaló monográfia megírása.² Ebben a közel ötszáz oldalas összegző műben több, a területi kutatás körében használt fogalmat jártunk körbe, keresve azok értelmezését a térbeli folyamatokba történő különféle közösségi és a magán beavatkozások hatására. Így találkoztunk a térszerkezet gyakran használt és sokféle módon értelmezett fogalmával, illetve az ahhoz kapcsolódó elméletekhez. Magunk is kísérletet tettünk ennek a rendszerező, az elemzések és a fejlesztést szolgáló beavatkozás-

* Prof. Dr. Rechnitzer János, az MTA doktora, egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem; tudományos tanácsadó, az MTA Regionális Kutatások Központja Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet (Győr).

sok értelmezésénél használható fogalom meghatározására, körbejárására. Továbbá a területi politikák tanulmányozása közben jutottunk el annak felismeréséhez, hogy a Kelet-Közép-Európa országaiban számos sajátossága, különbözősége figyelhető meg éppen a területi struktúrákban, amelyek részben már megjelentek, vagy lejátszódtak Európa nyugati felében, részben pedig csak a makrotérsegre jellemzőek, itt tárhatók fel, itt, vagy csak is itt értelmezhetők.

A tanulmányunkban tehát a két dimenziót, pontosabban két kutatást összekapcsoljuk, s azok eredményeinek összehangolásával kísérletet teszünk a Kelet-Közép-Európa térszerkezetének felvázolására.

1. A vizsgált térség

Mit is tekintünk Kelet-Közép-Európának? Ennek az európai nagytérnek a meghatározására számos elmélet³ született, mély feldolgozások történtek az országok együttesének korábbi területi sajátosságainak feltárására. Értékes elemzéseket olvashattunk a rendszerváltozás utáni társadalmi és gazdasági szerkezetének alakulásáról.⁴ Kitértek elemzések a területi sajátosságainak bemutatására,⁵ vagy a településhálózat rendszeréről, annak meghatározó centrumainak sajátosságaira.⁶ Olvashatunk publikációkat a strukturális politikák alakulásáról,⁷ egyes országok területi politikájáról, annak eszközeiről,⁸ a gazdasági és ipari szerkezet átalakításáról, modellezéséről,⁹ régiói versenyképességének meghatározásáról.¹⁰ Az utóbbi években ugrásszerűen megnőtt a nagytérrel foglalkozó hazai vizsgálatok és tanulmányok száma, ami egyértelműen arra utal, hogy ez az ország együttes a szakmai érdeklődés fókuszába került.

A közlemények jelzik azt is, hogy nagytériség elhatárolásában jelentős különbségek, eltérések vannak. A kutatások egyik csoportja az 1991-ben alakult Visegrádi Együttműködés (V4) országaira (Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia) fókuszál, ezt többen kiegészítik Ausztriával, s így jelenítik meg Közép-Európát. Más elemzések ezeken kívül még hozzákapcsolják a nagytériséghez Németország keleti tartományait, esetleg Bajorországot, valamint a Nyugat-Balkánhoz köthető¹¹ Szlovéniát valamint Romániát, így már a Kelet-Közép-Európáról beszélnek.

Számunkra ez a tágabb felfogás volt szimpatikusabb, mivel egyrészt az országok többsége lényegében közel egy időben csatlakozott az Európai Unióhoz, vagy hamarosan csatlakozni fog (Horvátország 2013, Szerbia bizonytalan). Másrészt magyar kitekintésből szemlélve ezen ország együttes történelmi alapjaiban számos azonosságot fedezhetünk fel, de a 20. században az egyes országokat, s ezzel a nagytériséget a gazdasági, a kereskedelmi és a történelmi-kulturális kapcsolatok millióinak szövedéke hatja át. Továbbá korábban azonos politikai berendezkedés jellemezte nagytériséget, s annak közel egy időben történő felszámolásában is azonosságokat tapasztalunk. S végül, de nem utolsó sorban a sajátos geopolitikai helyzet jellemzi ezeket az országokat, hiszen nyugat és kelet között találhatók, s a változó nagypolitikai hangsúlyokban ezt a pozíciójukat korábban is, de jövőben sajátos módon érvényesíthetik.

Vizsgálatunkat tehát egy nagyobb, véleményünk szerint intenzívebben összetartozó, fejlődésében és azok mozgatóelemeiben megegyező ország együttesre fókuszáljuk, s így Kelet-Közép-Európának tekintjük: Németország keleti és déli tartományait, Lengyelországot, Csehországot, Szlovákiát, Magyarországot, Szlovéniát és Romániát. Ebben az ország csoportban,¹² mint európai nagytériségben teszünk kísérletet a térszerkezet felvázolására, s annak változásainak regisztrálására.

2. A térszerkezetről

Szabó Pál kiváló tanulmányban (2009), majd habilitációs értekezésében (2012) foglalja össze a térszerkezettel kapcsolatos hazai értelmezéseket. Három megközelítést ad a fogalom használatához. Az első esetben az elemek (alkotótényezők) és azok térbeli elrendeződését tekinthető a meghatározás alapjának, míg a másik értelmezési körben a tér alkotóelemeit hangsúlyozó megállapításokat alapján történő kategorizál. S végül a harmadik csoportnak azokat sorolja azokat a vizsgálatokat, ahol a térelemek egymáshoz való viszonyítása, azaz a szerkezetek eltéréseiként, azok eloszlásaiként értelmezett térbeli formációk elemzése, leírása kerül a fókuszba.

A viszonyításhoz, azaz térbeli fejlődés eltéréseihez illusztrálásához kapcsoljuk a szerző által említett másik csoportosítást is, ami készülhet földrajzi és regionalista (területfejlesztési) szemléletben. A földrajzi szemléletnek tekinti Szabó a régió és a térszerkezet kifejezések összekapcsolását, vagy a hálózati elemek (közlekedés, településhálózat) általa szabdalta, alakított földrajzi terek leírását. A regionalista szemlélethez azok sorolja, akik a lehatárolásokat a térszerkezeti egységek közötti mennyiségi és minőségi differenciálódás alapján végezik el, majd ennek alapján határolják le az egyes térbeli fejlődési irányokat. Egy országra vonatkozó elemzések az adminisztratív egységek (település, kistérség, megye, tervezési-statisztikai régió) is irányulhatnak amelyek aztán különféle típusú, jellegű térbeli formációkban jelenhetnek meg. Ezeket aztán a közös jellemzők szerint különíthetjük el, más – éppen az adott elemzések által kimutatott – egyesi térbeli alakzatoktól. Az elkülönülés egyben összevetés is jelent, egy vélt, vagy valós fejlettségi szinthez képes, amik képezhetik az alapját a térbeli szerkezetekre vonatkozó megállapításoknak.

Véleményünk szerint a regionális szemlélet arra irányul, hogy térbeli fejlődési irányokat határozzuk meg. Kijelöljük azokat a szerkezeteket, amelyek alapján leírható egy országrész, ország, vagy éppen ország csoport, sőt kontinens fejlődési sajátossága, megjelölhető – tanulmányozandó ismérvek alapján – annak térbeli megoszlása, differenciái, s ezzel irányokat szabhatunk a fejlesztési beavatkozásokhoz, a térbeli szerkezetben kívánatosnak tekintett – politikai – célok kijelöléséhez, majd azokhoz rendelhető eszközök és intézmények meghatározásához.

Térszerkezetnek tehát az országok, ország csoportok területi beosztásától független, döntően gazdasági, társadalmi, településhálózati tényezők, vagy azok valamilyen kombinációja alapján lehatárolható, különböző fejlődési pályán lévő, egymástól is elkülöníthető területi egységek meghatározása érendő.¹³ Az azonos karakterek, mint adott térben elkülönült szerkezeti, szervezeti, intézményi egységek egyedi, sajátos kombinációkat alkotnak, amik valamilyen ismérv rendszer szerint jellemezhető, egyben minősíthető is. Azokat egy, vagy több időszakban többségében azonos gazdasági, társadalmi és településhálózati tényezők jellemzik és határozzák meg. A térszerkezet egységei tehát, mint egy fejlődési pályája állapota körülírható, valamilyen elvárások alapján (pl. fejlődés, elkülönülés) szerint minősíthetők, s azok megváltoztatására területi politikai célok – jövőbeli kívánt fejlődési irányok, a helyzetük és állapotuk átalakítása, a beavatkozások jellege, módja – jelölhető ki.

Térszerkezeti egységeknek tekinthető az azonos, vagy egy-több azonosnak tekinthető (egymáshoz kapcsolható), egyben determináló gazdasági, társadalmi, településhálózati tényező koncentrált megjelenése. A térnek több rétege, mezője van, amelyek egymásra rakódnak, egymást erősítik, vagy éppen gyengítik.¹⁴ A természet sajátosságai, eltérései a különböző területek földrajzi adottságaitól, az egyes mezők gazdasági, társadalmi és politikai megítélésétől, vagy éppen támogatottságától függenek. Így a térszerkezet alakításában játszott szerepük más és más lehet. A területi politika egyik célja éppen az, hogy ezeket a természetet befolyásolja, azok alakításához hozzájáruljon.

A különféle jellegű mezők a térben egymásra rakódnak, de hatásuk, erősségük az egyes térpontokban (településekben) eltérők lehet. Egyesek sűrűsödnek, koncentrálnak, mások kevésbé vannak jelen. Közben a mezők egymásra hatnak, egymást építik, vagy éppen rombolják, gyengítik a többieket. A relációk és viszonylatok a mezők között időben változik. Egy bizonyos időmetszetben egyesek felértékelődnek, továbbiak szunnyadnak, vagy korábbi szerepüket elveszítik, aztán egy következő időmetszetben újra előjönnek, már más megvilágításban, összefüggésben, vélhetően egy további mezővel alkotnak kapcsolatot, azokra hatva új szinergiákat teremtenek. A térszerkezet egészének változása a mezők átrendeződéséből következik, vagy abból, hogy az egyes mezők értékelésében új szempontok, összefüggések jelennek meg.

A térszerkezet elemzések célja tehát annak megállapítása, hogy a vizsgált nagyobb területi egység – lehet ország, vagy országok csoportja, együttese – milyen közös jellemzőkkel rendelkező egységekből, összetartozó ismérveket mutató, térben is – valamilyen szempont szerint – lehatárolható alkotók áll, s ezek a jövőben milyen irányban fejlődhetnek, változhatnak. A cél a fejlesztés orientálása, annak szemléltetése, hogy milyen lehetséges beavatkozások szükségesek a felrajzolt állapotok megváltoztatására, vagy módosítására. Ennek megfelelően lehet a térszerkezeti elemzés a jelen állapotának regisztrálása, vagy a jövőbeli kívánt helyzet, fejlődési szint kijelölése, előrevetítése. Az elemzések a területi politika eszközeiként értelmezhetők, a beavatkozások irányainak ki- és meghatározására, ennek következtében a térszerkezet vizsgálatok ennek a horizontális fejlesztés politikának az egyik elemző eszközeként értelmezhető. Ennek következtében térszerkezeti típusok, mint fejlődési szintek, vagy térbeli, elkülöníthető sajátosságok kerülhetnek meghatározásra. A fejletlenek tekintett állapottól haladhatunk a fejletlen, vagy az adott viszonyok között elmaradott, periférikus minősítés felé. Ennek fokozatai, a kijelölt területi egységeknek a minősítés létráján való elhelyezése az elemzések, az értékelések és a területi politikai célok függvényében változhatnak.

S végül meghatározó kérdés az egyes térszerkezeti egységek, azaz fejlődési típusok kijelölési módja, annak módszertani bázisa. Számptalan elemzési módszer ismert, vagy éppen kidolgozás alatt áll a területi szintek minősítésére, azok állapotának regisztrálására, egymáshoz viszonyításukra. Leegyszerűsítve két úton indulhatunk el!

Az egyik a fejlettséget kifejező mutatók alapján történő besorolása, ekkor egy, vagy több közismert mutatóval dolgozva (ez döntően a területi gazdasági potenciál mérőszámai, pl. az egy lakosra jutó GDP) elhatároljuk a területi egységeket, majd további ismereteink alapján a kialakult képet finomítjuk, pontosítjuk. A másik megoldás a területi egységek jellemző különféle gazdasági, társadalmi, településhálózati mutatóinak – lényegében a mezők jellemzőinek – összegyűjtése, s azok elemzése összetett értékelési módszerek alapján (pl. többváltozós elemzések, előrevetítési eljárások, szimulációs technikák stb.).

Mindkét irány sikerrel alkalmazható, sőt a kettő kombinációja is megoldás kínálhat. Nem feledhetjük, hogy a térszerkezet elemzés célját a fejlesztés orientálását, annak lehetséges irányainak kijelölését, így a területi analízis kellő összegzési tapasztalatot, kreatív probléma feldolgozást és az adott területi egységek ismeretét kívánja meg. A megjelenítés módja a térképi ábrázolás, de ez csak ahhoz segít, hogy térben el tudjuk helyezni a megállapításokat, amiket – mint a térszerkezeti elemeket – kellő pontossággal és a fejlesztést támogató összefüggések alapján írunk le.

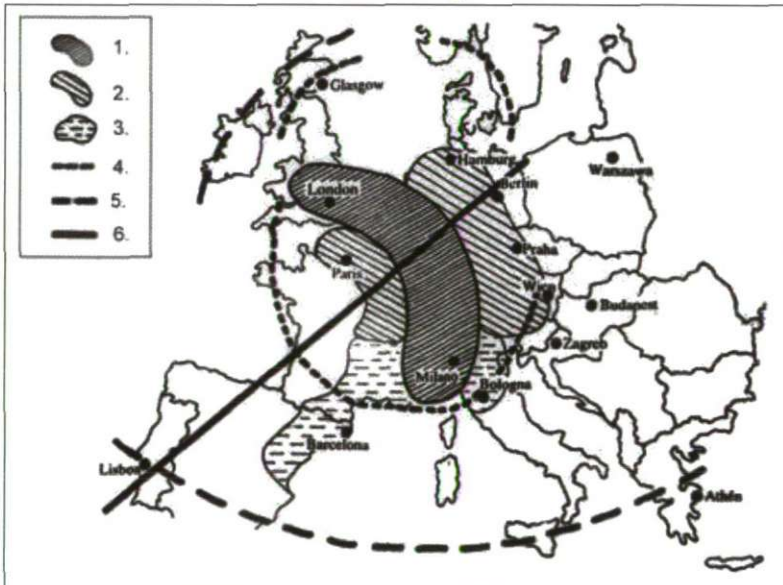
3. Kelet-Közép-Európa az európai térszerkezetben

Európára vonatkozó térszerkezeti modellek a múlt század nyolcvanas, kilencvenes éveiben jelennek meg, azzal a céllal, hogy illusztrálják az európai tér fejlődési irányait. Az ábrázolások és nagy ívű térségi lehatárolások a centrum-periféria modell klasszikus elvein nyugodtak. A centrum térségek – melyeknek csomópontjai a nyugat-európai nagyközpontok voltak – a gazdasági erőforrásokat – de politikai döntéshozás minden intézményét is – koncentrálták, s ezen jól lehatárolt térben történik a gazdaság megújítása, az innovációk tömörülése. Így jött létre a Kék Banán,¹⁵ mint az európai nagycentrumok gazdasági – történetileg is értelmezhető – övezete, amely megjelenítette Nyugat-Európa domináns centrumait, s azok vonzástérségeit.¹⁶ Ennek az övezetnek a kiterjesztése történik meg a modellek átgondolása során, hiszen részben a megacentrumok agglomerációs területeivel, új központok beépítésével formálódó fejlődési zóna már London és Párizstól kezdve a Ruhr vidékén át egészen Milánóig átfogta Európa meghatározó központjait és azok befolyásolási terit.¹⁷

A fejlődési övezetek felvázolása folytatódik a kilencvenes években. Megjelenik a Dél-Európa fejlődési zónája, amely Barcelona–Lyon–Marseille–Genova–Milánó–Velence–Róma nagyközpontok és agglomerációs térségeit foglalja magában. Ezt a sajátos funkciókkal rendelkező (szolgáltatás orientáció, turizmus, erősödő lokális gazdaságok, új típusú termelési rendszerek és térségi kapcsolatok) fejlődési tengelyt nevezték a Dél Északja, Európai Napfényövezetnek (Sunbelt) vagy Második Banánnak.¹⁸

Mindezek mellett felrajzolható volt az európai high-tech körgyűrű is, amely Glasgowból indulva Barcelonán át Milánót érintve Bécsset befoglalva – megszakadva Közép-Európában – Malmőnél kerül vissza a kiinduló helyzetéhez. Itt jelenik meg elsőként Bécs, mint az akkori Európa utolsó állomása, ami túl már a periférikus térségek, így Kelet-Közép-Európa található, a maga ismeretlenségével, feltáratlanságával (1. ábra).

1. ábra. Európa térszerkezeti modellje a kilencvenes években

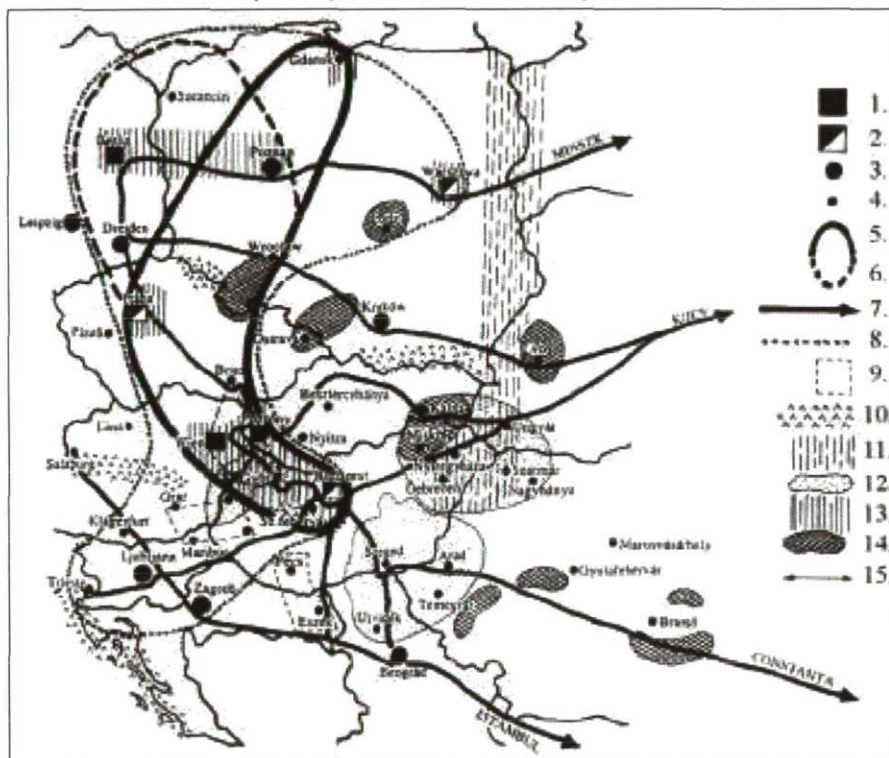

Jelmagyarázat: 1. Kék Banán; 2. A Kék Banán kiterjedése, az indukált övezetek; 3. Dél Északja (sunbeltövezet); 4. High-tech körgyűrű; 5. Fejletlen régiók körgyűrűje; 6. Probléma régió.

Forrás: Rechnitzer (1998.) 67. o.

A kilencvenes évek elején a regionális folyamatok egyértelműen jelezték, hogy a kelet-közép-európai országok gazdasági integrációja óhatatlanul regionális integrációs formát ölthet.¹⁹ A létrejött Visegrádi Együttműködés, amely országainak gazdasága és intézményei elvben alkalmasá válhattak gazdasági integrációra, ezek a hatások egyidejűleg területi integrációs folyamatokat is megindíthattak, nemcsak a szomszédos az akkori Európai Közösség országaival, hanem keleti, poszt-szocialista országokkal is. Ennek az integrációs folyamatnak bizonyos jegyei felismerhetők voltak a kelet-közép-európai országokban²⁰ kirajzolódó makroregionális struktúrákban,²¹ amelyek számos sajátosságot, egyben bizonyos fejlődési irányokat is mutattak (2. ábra).

2. ábra. Kelet-Közép-Európa térszerkezeti modellje a kilencvenes években

Jelmagyarázat: 1. Nemzetközi jelentőségű város; 2. Potenciálisan nemzetközi jelentőségű város; 3. Transznacionális jelentőségű város; 4. Regionális centrum, nemzeti jelentőséggel; 5. Jelenlegi fejlődési zóna; 6. Potenciális fejlődési zóna; 7. Európai közlekedési folyosó; 8. Észak-déli jövőbeli együttműködő térség fejlődési lehetőséggel; 9. Potenciális multiregionális együttműködés; 10. Idegenforgalmi körzet; 11. Periférikus térség; 12. Multiregionális együttműködés; 13. Fejlesztési magterület; 14. Hagyományos ipari körzet; 15. Együttműködési irány

Forrás: Rechnitzer, Smahó 2011, 55. o.

A makroregionális szerkezetben a városrégiók a megtestesítői a kapcsolatoknak. Magyarországon a budapesti agglomeráció, Csehországban Prága és Brno agglomerációja, Lengyelországban Varsó, Poznan, Wroclav, Gdansk, Krakkó, Szlovákiában Pozsony és térsége, valamint Kassa régiója. A nyugat-kelet fejlettségi lejtő az országokban már akkor érvényesült, azonban a keleti határokhoz közelítve az megtört és lépcsőként egy másik, már az előzőnél jóval kedvezőtlenebb fejlettségi szintben folytatódott. Így lényegében a kelet-közép-európai térség országai nyugati határövezeteit tekintették a tanulmányok a

kibontakozónak tekintett makroregionális, határon átnyúló együttműködések megalapozóinak, míg a keleti régiókat az igazi perifériának, a felzárkózás gyenge esélyével.

A Kelet-Közép-Európa nyugati fejlődési zónáját az elemzések, mint a „kelet-közép-európai banánt (bumeráng)”, a Gdansk–Poznan–Wroclav–Prága–Brno–Pozsony–Bécs–Budapest nagyvárosok övezetében látták. Itt a fővárosok és a jelentős ipari, igazgatási központok koncentráltak, s azok szervezetei közvetlen kapcsolatban állnak osztrák és német gazdasággal, nagy és közepes befektetők ezekben a térségekben telepedtek meg, továbbá a nyugatról ide irányuló szolgáltatási és bevásárlási turizmus fogadására is ezek a központok voltak alkalmasak a kilencvenes évek közepén. A másik sajátosság, hogy ebben a zónában találkozott elsőként a relatívan fejlett kelet-közép-európai – döntően ipari potenciállal és kedvezőbb infrastruktúrával rendelkező – térségek és a viszonylagosan fejletlennek tekinthető osztrák és – jelentős átalakulásokat képviselő – német régiókkal. Ennek következtében természetes versenyhelyzet alakul ki a térségek között, ami nemcsak az osztrák, német relációra is érvényes volt, de az egyes országok intraregionális viszonyaira is hatott. Ez alatt azt értjük, hogy a külföldi tőke beáramlás következtében ezekben a nyugati, vagy fővárosra épülő régiókban a gazdaság gyorsabb – s mondhatni sikeresebb – átalakuláson ment át, így az egyes országokon belüli nyugat-keleti, vagy főváros-vidék megosztottság nem csökkent, hanem tovább fokozódott.

A kelet-közép-európai banán (bumeráng) két potenciális fejlődési övezetet, kiterjesztést indíthat, vagy indított el. Az egyik zóna fókuszja Prága és a volt kelet-német ipari nagyvárosokat (Berlin, Lipcse) – kapcsolódva Berlinnel – foglalja magába, majd Poznannal kanyarodik vissza a cseh főváros térségéhez. Jelezve azt, hogy a látványosabban formálódik a Berlin–Varsó tengely, amely nemcsak új közlekedési és kommunikációs folyosóként (II. közlekedési korridor) szolgálhat a jövőben – Minszk és Moszkva irányban – hanem új innovációs tengelyként is funkcionálhat a jövőben. Ez egyben súlypont eltolódást eredményezhet majd a kelet-közép-európai térszerkezetben, hiszen jelentős árumozgásokat „csábíthat át”, új gazdasági irányokat jelölhet ki, ami a korábbi térkapcsolatok leértékelését, azok eltolódását eredményezheti, egyben a térszerkezet átrendeződését is kiválthatja.²²

A kelet-közép-európai banánnak (bumerágnak) egy további potenciális kiterjesztése már észak-déli együttműködési irány, amelyben összekapcsolódhat az Adriai tengerpart az Északi tengerrel. Ebben a feltételezett bővülésben már határozottabban érvényesülhet a Berlin–Varsó tengely, de egyben aktivitást nyerhet Szlovénia, Horvátország, illetve Ausztria keleti és déli tartományai is. A térszerkezet sajátosságai miatt feltételezhető, hogy Kelet-Közép-Európa északi és délnyugati jövőbeli fejlődési térségeinek az egybefűződése a Prága–Brno–Bécs–Pozsony–Győr–Budapest tengely mentén jöhet létre. Itt formálódhat ki az a gazdasági és térszerkezeti fordítókorong (Kelet-közép-európai Gomba), amely a Kelet-Közép-Európa jövőbeli megújítási övezeteit az elkövetkező évtizedekben akár Kelet-Európa – döntően Kelet-Szlovákia, illetve Ukrajna – és a Balkán – többségében Románia, Szerbia, Bulgária – irányába egybefűzheti, közvetítve azok régiói és nagyközpontjai felé a tőkeét, a tudást és az innovációkat.

A jelenlegi és a jövőbeli fejlődési zónákon túl különböző sajátosságokkal rendelkező átmeneti térségek is jelen voltak a Kelet-Közép-Európában a kilencvenes években. Ezek egy része a tradicionális ipari körzetek, az átalakuló mezőgazdaság térségei, vagy a hegyvidékeken az idegenforgalom által megújításra került terek, aztán az országok határ menti együttműködések alkalmazni szándékozó nagyvárosok, vagy maguk a perifériák. Kirajzolható volt „keleti fal”, ami megtörte a fejlettségi lejtőt és az ország együttesnek a keleti – Fehér-Oroszországgal és Ukrajnával érintkező – periférikus határtérségeit foglalja magában. Ezekben, a többségében mezőgazdaságra alapozott vidéki térségekben a falusi és a kisvárosi településhálózat, kedvezőtlen – az adott országok átlaga alatti – infrastrukturális

ellátottság volt a jellemző. A többi vidéki régiókban a megújítást szolgáló belső erőforrások még szegényesek voltak, a külföldi tőke érdeklődése elenyésző, a foglalkoztatási és társadalmi feszültségek éleződtek. A periférikus helyzet számtalan hátránya mellett előny az, hogy a posztszovjet térségek – kvázi – fejlett „nyugati” régiókkal érintkeznek, így lehetőség kínálkozott az erőforrások egyes elemeinek aktivizálására, a kapcsolatok újabb tereinek létrehozására. A „keleti fal” lebontását azonban tartósan akadályozta a korszerűtlen és szűk keresztmetszetű közlekedési (és határkapcsolati) infrastruktúra, a posztszovjet államok lassan formáló intézményrendszere, az Európai Unió keleti határainak fokozódó védelme, a feketegazdaság elburjánzása, a kimondottan rossz közbiztonság.

4. Kelet-Közép-Európa régióinak versenyképessége

A kutatásokat folytattunk már az általunk meghatározott Kelet-Közép-Európa nagytérség régióinak (NUTS 2) versenyképességének elemzésével. A célunk az volt, hogy megadjuk egyrészt azokat a tényezőket, így gazdasági, társadalmi, intézményi faktorokat, amelyek erősen determinálják a vizsgált nagytérség egészét, annak belső, a régióinak egymáshoz viszonyított szerkezetét, másrészt a magyar régiók pozicionálásával ajánlásokat tudjunk tenni a helyzetünk javítására, egyben a versenyképességünk erősítésére.

A versenyképesség elméleti modelljeinek értékeléséhez, valamint az ezekkel kapcsolatos kutatásokhoz annyiban járultak hozzá elemzéseink, hogy sikerült a meglévő modellbe új elemeket is beépíteni.²³ A klasszikus munkatermelékenység és foglalkoztatás alapkategóriái finomításra kerültek, s ennek következtében a kutatás-fejlesztési, a humántőkét megjelenítő, a működőtőkét megragadó alaptényezők mellett beépültek a modellbe a társadalmi tőke elemek, valamint a traded szektorra (exportha termelő ágazatok) vonatkozó paraméterek is.

Nyolc ország NUTS 2 egységeit hasonlítottuk össze, ami 93 régiót jelent, az elemzésekhez 25 változót vettünk alapul, amelyeket különféle matematikai-statisztika módszerekkel értékeltünk.

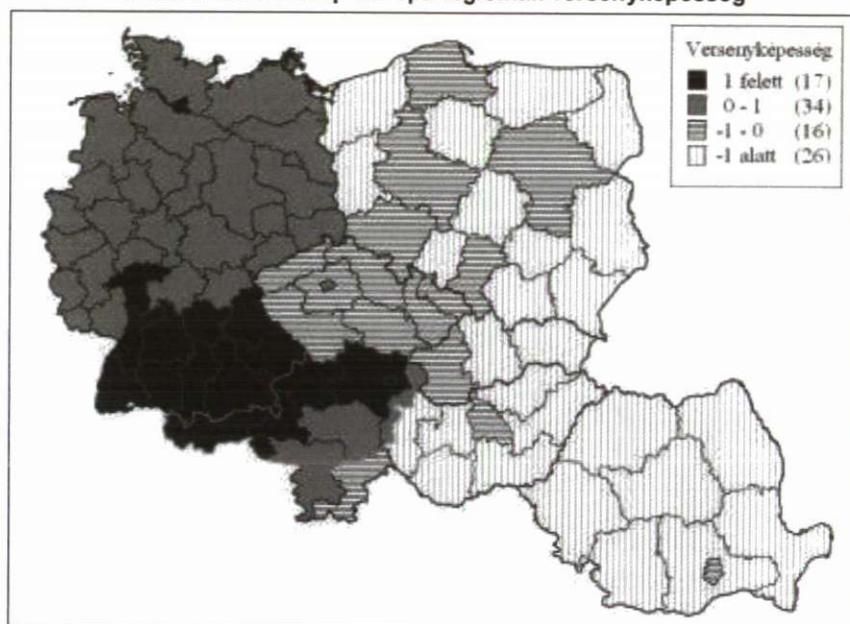
A versenyképesség alkotó tényezőit, így a munkatermelékenységet és a foglalkoztatást elemezve megállapítható, hogy a nagytérség erősen differenciált, abban jól elhatárolható törésvonal rajzolódik ki. Az elkülönülés általában azzal jellemezhető, hogy a fejlett nyugat-európai piacgazdaságok (Németország, Ausztria) és a felzárkózó kelet-közép-európai térség régiói határozottan és egyértelműen elválnak egymástól. Az előbbieknél a magas foglalkoztatás magas termelékenységgel párosul, míg a másik csoportban pontosan fordítva, az alacsony foglalkoztatás alacsonyabb termelékenységgel jár együtt.

A nagytérség erősen megosztott, jól mutatják a vizsgálatok a nyugat-kelet látványos különbségeket, a volt szocialista országok esetében a főváros erőforrás koncentrálását, a régiók közötti nagy különbségeket, így viszonylag kis számban ismerhetünk fel fejlődési zónákat (egybefüggő, azonos fejlettségű régiók vonulatát), szemben a gyengén fejlett, döntően periférikus régiók nagyobb tömbökben való megjelenését (3. ábra).

A magyar régiók a nagytérségben a volt szocialista országok régióihoz képest nincsenek kedvező helyzetben. Csak a fővárost magába fogadó Közép-Magyarország, a Nyugat-Dunántúl régiónál jelezhetünk értékelhető versenyképességet, a többi régió erősen leszakadt, a gyenge versenyképesség kategóriába sorolódott. Ezt támasztja alá azon vizsgálat is, amikor versenyképességi főkomponenst – mint az elemzett tényezők koncentrált kifejezőjét – összehasonlítunk egy lakosra jutó GDP-vel, s a kapcsolatokat kétdimenziós ábrába rendezzük (4. ábra).

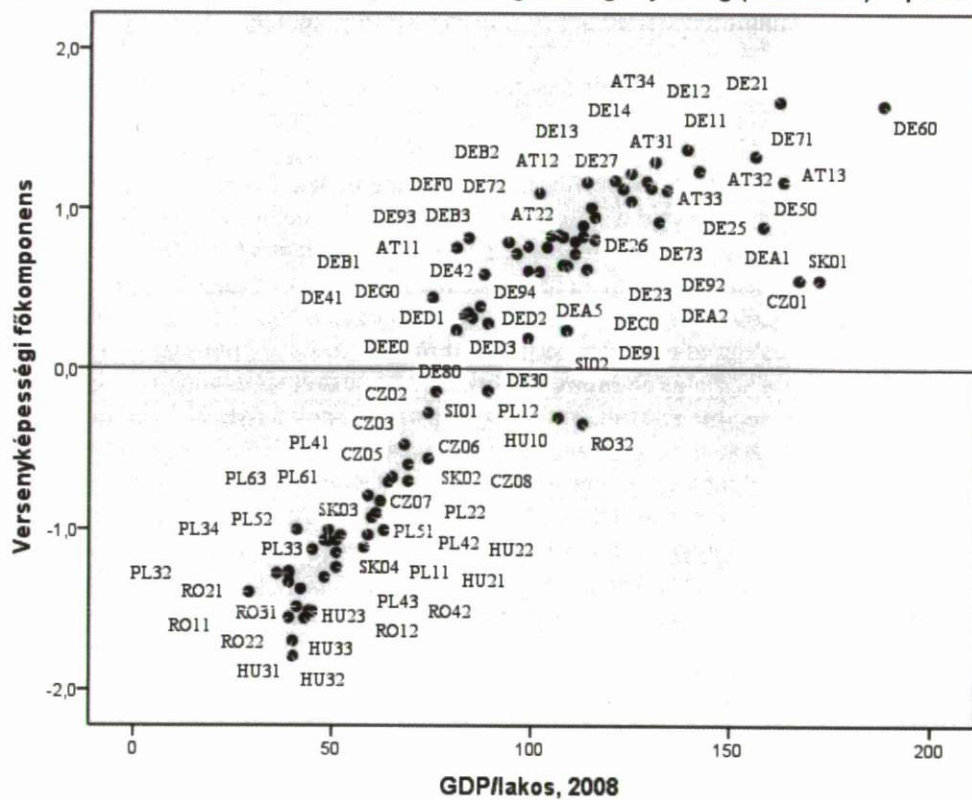

3. ábra. Kelet-Közép-Európa régióinak versenyképesség

Forrás: Lengyel, 2012

4. ábra. A versenyképességi főkomponens és a gazdasági fejlettség (GDP/lakos) kapcsolata

Forrás: Lengyel, 2012

A nagytérség megosztottsága még látványosabb, még egyértelművé válik, hogy a Kelet-Közép-Európában jelentős fejlődésbeli különbségek alakultak ki. A törésvonalat (versenyképesség átlagos értékét) a fentebb jelzett német és osztrák régiókon túl csak a prágai és a pozsonyi régió tudta átlépni a volt szocialista országok területi egységei közül.²⁴ A magyar főváros a határ közelében található mérsékeltbb versenyképességgel és kedvezőbb fajlagos GDP-vel. A Nyugat-Dunántúl és a Közép-Dunántúl régió átlaghoz közelítő GDP ellátottsága érzékelhető, de alacsony a versenyképessége, mindez súlyozottabban érvényes a többi magyar régió, amelyek az erősen leszakadó többjének inkább az alján, mint azok sűrűjében helyezkednek el.

A további vizsgálatok – a versenyképességre ható tényezők belső elemzései – megállapították, hogy két faktor határozza meg a régiók helyzetét a versenyképességben. Az egyiket nevezzük humán tőkének – ez a tényező a munkaerő fejlettségét, a munkaerővonzás képességét és a szabadalmak meglétét foglalja magában –, amely erősen megosztja a nagytérséget, annak differenciálásában árnyaltabb képet nyújtva. A magyar régiók közül a fentebb jelezett kettő (Nyugat- és Közép-Dunántúl) közelebb állnak a határmezsgyéhez közelítő a cseh és lengyel régiókhöz. A többi magyar régió viszont erősen leszakadt, a periférikus román és lengyel régiókkal megegyező értékekkel. A másik a kutatás és fejlesztés faktor – kutatás-fejlesztési kiadások, high-tech szektorban foglalkoztattok aránya, állótökeképződés, nyertes keretprogramok –, amely a tudásalapú gazdaság és az innovatív szektorok jelenlétét szimbolizálja, ezek a tényezők már jobban szétteríti Kelet-Közép-Európa térségét. Ebben a gomba alakot követő megosztottságban a magyar régió jobban leszakadnak elsősorban a cseh, majd a lengyel régióktól. Az elemzés újra megerősíti azt a magyar – de mondhatni kelet-közép-európai – sajátosságot, hogy a főváros karakteresen elkülönül a többi térségtől – esetünkben Budapest kimondottan látványosan –, s értékei jobban közelítenek a nyugat-európai térségekhez, közelebb áll a gomba „fejéhez”. A „törzsben”, mint leszakadó tömbben található a magyar régiók, jelezve azt, hogy a kutatási potenciáljuk kedvezőtlen, s ezzel a versenyképességük is kimondottan gyenge Kelet-Közép-Európában.

5. A kísérlet eredményei

Kelet-Közép-Európa iránt a kutatói érdeklődés az elmúlt években megnőtt. Ennek oka, hogy ezen nagytérség országainak többsége csatlakozott, vagy csatlakozni fog az Európai Unióhoz, így az európai gazdasági tér és politikai közösség tagjaiként jelenik meg. A gazdaságok átmenete ugyan befejeződött – bár egyre több korrekciót és újszerű megoldással, pontosabban kísérlettel találkozunk – a nagytérség országaiban, de csak lassan indult meg a területi szerkezet átalakulása, a meglévő különbségek és anomáliák felszámolása. Sőt egyre több jele mutatkozik annak, hogy a területi folyamatok még nem gyorsultak fel, azokban még nem az európai politika igényei szerinti kohéziót, a kiegyenlítést regisztrálhatjuk.

Megfigyelhető a nagytérség országaiban a nyugati és a keleti országrészek fejlődésének határozott különbözősége. Általánosan tapasztalható a fővárosok és tágabb agglomerációs régiójuk erőforrás koncentrációja, egyben tartós kiemelkedése az adott ország jövedelemtermelésében, de humánpotenciáljából is. A fővárosok mellett néhány nagyváros, regionális központ képes csak gyorsabb dinamikát felmutatni, döntően azok, amelyekben a haladó, a világpiacon termelő ipari ágazatok (pl. járműipar, elektronikai iparok) megújításra kerültek, vagy újonnan megtelepültek, s a közlekedési feltártságuk sokoldalúvá vált. A kisebb központokra épülő vidéki térségek közül csak az idegenforgalmi adottságokat, vagy a sajátos mezőgazdasági kultúrákat hasznosítani, vagy átalakítani képes térségekben indult meg

a felzárkózás, s ezek vehetnek részt sikerrel az integrációs folyamatokban. Megfigyelhető még az országhatár menti kapcsolatok élénkülése, azok új formáinak megjelenése [pl. makroregionális fejlesztési stratégiák (Duna Stratégia)], szervezeti rendszerek kiépülése (eurégiók), új intézményi keretek megteremtése (EGTC), s a határok közelében lévő nagyvárosok hatástereinek, vonzáskörzeteinek kiterjedése, azok egyre látványosabb átnyúlása a szomszédos országokba.

A nagytérség maga is erősen megosztott, kimutatható, hogy a fenti folyamatok térszerkezeti megjelenése az egyes országokat másként és másként érinti. Vannak ahol egyenletesebb a területi fejlődés, másutt tarkább, megosztottabb struktúrák alakulnak ki. Kelet-Közép-Európa országai és régió között egyre látványosabb verseny regisztrálható, s azt csak fokozza az elhúzódo gazdasági válság, az arra való reagálások eltérő jellege és azok hatásainak különbözőségei.

Kelet-Közép-Európa geopolitikai helyzetének, gazdasági, társadalmi szerkezetének, intézményrendszerének és legfőképpen területi szerkezetének (városhálózatának) a kutatása szükségszerű, elengedhetetlen. Dolgozatunk ehhez kívánt érdeklődést, vagy vitát kiváltó adalékot nyújtani!

JEGYZETEK

1. A kutatásban támaszkodtunk a TÁMOP-4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0003 Mobilitás és Környezet. Járműipari, energetikai és környezeti kutatások a Közép- és Nyugat-Dunántúl régióban című kutatási programban elért eredményekre.
2. Rechnitzer János, Smahó Melinda (2011): Területi politika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
3. Szűcs Jenő, Hanák Péter (1986): Európa régiói a történelemben. Előadások a Történettudományi Intézetben 3. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
4. Ehrlich Éva, Révész Gábor, Tamási Péter (1994): Kelet-Közép-Európa honnan-hová? Akadémiai Kiadó, Budapest.
5. Horváth Gyula (2000): Decentralizáció és a régió – kelet-közép-európai nézőpontok. In: Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Szerk. Horváth Gyula, Rechnitzer János. MTA RKK, Pécs. 60–73.; Illés I. (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
6. Development of the Settlement Network in Central European Countries. Past, Present, Future. Ed. Tamás Csapó, András Balogh. Springer-Verlag Berlin Heidelberg. 2012.; Csomós György (2011): A közép-európai nagyvárosok gazdaságirányító szerepe. Tér és Társadalom, 3., 129–140. o.; Enyedi György (2010): Városok a közép-európai átmenetben. In: A területi kutatások csomópontjai. Szerk. Barta Györgyi, Beluszky Pál, Földi Zsuzsa, Kovács Katalin. MTA RKK, Pécs. 223–244. o.; Tagai Gergely (2010): A városok szerepe a kelet-közép-európai országok térszerkezetének formálódásában. In: A területi kutatások csomópontjai. Szerk. Barta Györgyi, Beluszky Pál, Földi Zsuzsa, Kovács Katalin. MTA RKK, Pécs. 244–261. o.
7. Fábrián Attila (2011): Alkalmazott strukturális politikák Közép-Európában. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron.
8. Mezei Cecília (2006): Helyi gazdaságfejlesztés Kelet-Közép-Európában. Tér és Társadalom, 3., 95–108.; Rechnitzer János, Smahó Melinda (2011): i. m.
9. Kuttor Dániel (2012): Kelet-Közép-Európa változó gazdasági térszerkezetének modellezése. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc.; Lux Gábor (2009): Reindustrializáció Közép-Európában. In: A régiók újraiparosítása a Dél-Dunántúl esélyei. Szerk. Fodor István. 20–35. o.; Molnár Ernő (2012): Kelet-Közép-Európa az autóipar nemzetközi munkamegosztásában. Tér és Társadalom 1., 123–137.
10. Lengyel Imre (2012): Kelet-közép-európai térség régióinak versenyképessége. In: Járműipar és regionális versenyképesség. Szerk. Rechnitzer János, Smahó Melinda. Széchenyi University Press, Győr. 126–158.o.
11. Horváth Gyula, Hajdú Zoltán (szerk.) (2010): Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országokban. MTA RKK, Pécs.

12. Horvátországban és Szerbiában is gondolkodtunk, hiszen ezen nyugat-balkáni országokkal a vizsgált országcsoportnak történelmi, gazdasági, infrastrukturális és kulturális kapcsolatai erőteljesek és egymásra épülnek. A gondot az adatok és az információk elérhetősége jelentette, amelyek Horvátország esetében az Európai Unió tagsággal (2013) vélhetően csökkenni fog, míg Szerbia esetében a jövőbeli tagjelöltséggel szintén mérséklődhet.
13. Rechnitzer János, Smahó Melinda (2011): i. m.
14. Uo.
15. Szabó Pál (2009) nagyszerűen végigvezeti az európai térszerkezeti modelleket. Azok különböző változatit (sokszögek, alakzatok), illetve a megnevezéseiket, azok változását, variációs lehetőségeit.
16. Brunet R. (1989): *Les villes Europas*. Reclut/Datar, Paris.
17. Kunzmann, K. R. (1992): *Zue Entwicklung der Stadtsysteme in Europa*. In: *Mitteilungen der Österreichischen geografischen Gesellschaft*. Ed. Stiglbauer, K. Band 134. Wien. 25–50.
18. Lever, W. (1995): *The European Regional Dimension*. In: *The spatial impact of economic changes Europe*. Eds. Lever, W., Bailly, A. Averby, Ashgate, Vermont. 178–203.
19. Enyedi Gy. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Ember, település, régió. Budapest.
20. Ennél a modellnél még nem beszélhetünk Kelet-Közép-Európáról, hiszen a fentebb jelzett országok nem, vagy csak nagyon érintőlegesen vannak jelen, de egyértelműen megjelenik a térszerkezeti elemzésekben a kiterjesztés igénye és szükségszerűsége.
21. Gorzelak, G. (1996): *The regional Dimension of Transformation in Central Europe*. Regionalis Studies Association, London.; Rechnitzer J. (1998): *A területi stratégiák*. Dialóg-Campus Könyvkiadó, Budapest–Pécs.; Rechnitzer János, Smahó Melinda (2011): i. m.
22. Ennek az új iránynak a realitását az adja, hogy Lengyelország erősen törekszik az orosz vasúti szállítások fogadására, s ezzel aztán a távolabbi ázsiai kapcsolat közvetítésére az Európai Unió magterületi felé.
23. Lengyel Imre (2000): *A regionális versenyképességről*. *Közgazdasági Szemle*. 12. 962–987.; Lengyel Imre (2012): i. m.
24. A legfrissebb regionális szintű GDP adatok ezt az eredményt csak megerősítik, hiszen Európai Unió 20 legfejlettebb régiói között ötödik a Pozsony régió (Bratislavsky kraj), ahol az uniós átlag 178 %-át érték el, s hetedik a Prága régió (Praha), itt csak 175%-os eredmény tudtak produkálni 2009-ben.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Brunet R. (1989): *Les villes Europas*. Reclut/Datar, Paris.
- Csomós György (2011): *A közép-európai nagyvárosok gazdaságirányító szerepe*. *Tér és Társadalom*, 3., 129–140. o.
- Development of the Settlement Network in Central European Countries. Past, Present, Future*. Ed. Tamás Csapó, András Balogh. Springer-Verlag Berlin Heidelberg. 2012.
- Ehrlich Éva, Révész Gábor, Tamási Péter (1994): *Kelet-Közép-Európa honnan-hová?* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Enyedi Gy. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Ember, település, régió. Budapest.
- Enyedi György (2010): *Városok a közép-európai átmenetben*. In: *A területi kutatások csomópontjai*. Szerk. Barta Györgyi, Beluszky Pál, Földi Zsuzsa, Kovács Katalin. MTA RKK, Pécs. 223–244. o.
- Fábián Attila (2011): *Alkalmazott strukturális politikák Közép-Európában*. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron.
- Gorzelak, G. (1996): *The regional Dimension of Transformation in Central Europe*. Regionalis Studies Association, London.
- Horváth Gyula (2000): *Decentralizáció és a régió – kelet-közép-európai nézőpontok*. In: *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Szerk. Horváth Gyula, Rechnitzer János. MTA RKK, Pécs. 60–73.

- Horváth Gyula, Hajdú Zoltán (szerk.) (2010): Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országokban. MTA RKK, Pécs.
- Illés I. (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Kunzmann, K. R. (1992): Zue Entwicklung der Stadtsysteme in Europa. In. Mitteilungen der Österreichischen geografischen Gesellschaft. Ed. Stiglbauer, K. Band 134. Wien. 25–50.
- Kuttor Dániel (2012): Kelet-Közép-Európa változó gazdasági térszerkezetének modellezése. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc.
- Lengyel Imre (2000): A regionális versenyképességről. Közgazdasági Szemle. 12. 962–987.
- Lengyel Imre (2012): Kelet-közép-európai térség régióinak versenyképessége. In. Járműipar és regionális versenyképesség. Szerk. Rechnitzer János, Smahó Melinda. Széchenyi University Press, Győr. 126–158.o.
- Lever, W. (1995): The European Regional Dimension. In. The spatial impact of economic changes Europe. Eds. Lever, W., Bailly, A. Averby, Ashgate, Vermont. 178–203.
- Lux Gábor (2009): Reindusztrializáció Közép-Európában. In. A régiók újraiparosítása a Dél-Dunántúl esélyei. Szerk. Fodor István. 20–35. o.
- Mezei Cecília (2006): Helyi gazdaságfejlesztés Kelet-Közép-Európában. Tér és Társadalom, 3., 95–108.
- Molnár Ernő (2012): Kelet-Közép-Európa az autóipar nemzetközi munkamegosztásában. Tér és Társadalom 1., 123–137.
- Rechnitzer J. (1998): A területi stratégiák. Dialóg-Campus Könyvkiadó, Budapest–Pécs.
- Rechnitzer János, Smahó Melinda (2011): Területi politika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rechnitzer János, Smahó Melinda (2012): A jármű- és autóipar hatása a kelet-közép-európai térség versenyképességére. Magyar Tudomány, 7. (melléklet), 38–48. o.
- Szabó Pál (2009): Európa térszerkezete különböző szemléletek tükrében. Földrajzi Közlemények, 2., 121–134.
- Szabó Pál (2012): A fejlettség térszerkezetének elméleti és módszertani kérdései, kartografikus megjelenése és területpolitikai hasznosítása. Habilitációs Értekezés. ELTE, Budapest. Kézirat.
- Szűcs Jenő, Hanák Péter (1986): Európa régiói a történelemben. Előadások a Történettudományi Intézetben 3. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Tagai Gergely (2010): A városok szerepe a kelet-közép-európai országok térszerkezetének formálódásában. In. A területi kutatások csomópontjai. Szerk. Barta Györgyi, Beluszky Pál, Földi Zsuzsa, Kovács Katalin. MTA RKK, Pécs. 244–261. o.